

EDUCATIO

PEDAGÓGIA SZOCIOLÓGIA HISTÓRIA ÖKONÓMIA PSZICHOLÓGIA POLITOLÓGIA

MÉRLEGEN, 1990–2002

OKTATÁSPOLITIKAI TÁJOLÓ	3	<i>Kozma Tamás</i>
EXPANZIÓ KÖZÉPFOKON	13	<i>Forray R. Katalin</i>
AZ AUTONÓMIÁK KORA	28	<i>Sáska Géza</i>
A CIGÁNY TANULÓK OKTATÁSI ESÉLYEI	49	<i>Liskó Ilona</i>
AZ ISKOLAI HÁTRÁNY ÖSSZETEVŐI	63	<i>Imre Anna</i>
EGYHÁZ ÉS OKTATÁS A RENDSZERVÁLTÁS ÉVTIZEDÉBEN	73	<i>Nagy Péter Tibor</i>
DIFFERENCIÁLÓDÁS, DIVERZIFIKÁLÓDÁS ÉS HOMOGENIZÁLÓDÁS A FELSŐOKTATÁSBAN	96	<i>Hrubos Ildikó</i>

EXPANZIÓ KÖZÉPFOKON

A Z OKTATÁSI EXPANZIÓ MÁR HOSSZÚ IDEJE magyar viszonyok között is tanulmányozott, mindig újra felfedezett folyamat. Lényegét úgy vélem az adja, hogy a társadalom- és oktatáspolitikai elgondolásokat, becsléseket, terveket – egyes időszakokban utasításokat is – meghaladó mértékben és ütemben növekedik a szervezett tanulásban résztvevők száma és a korcsoportokhoz viszonyított aránya. Különös jelentőségű a nem kötelező iskolai szinteken, elsőként a középfokú oktatásban bekövetkezett dinamikus növekedés.

Itthon először – amennyire a vonatkozó szakirodalmat ismerem –, *Erdész Tiborné és Timár János (1967)*, valamint *Nagy József (1972)* „vették észre” ezt a folyamatot a hatvanas évek végén, s úgy értelmezték, hogy a hatvanas évek középiskolai végzettséget preferáló oktatáspolitikája és a nagy létszámú korosztályok mintegy kitágították az iskolázási utak csatornáit, s középiskolában többen akartak továbbtanulni, mint amennyit a hetvenes évek oktatásirányítása elképzelt. A továbbtanulási igényeknek a szakmunkásképzésben való kielégítése, a gyerektömegeknek a szakmunkásképzésbe való „becsatornázása” volt a feladat.

De látványos volt a középfokú oktatásnak az az expanziója is, amelyet a hetvenes évek végétől a nyolcvanas évek közepéig regisztrálhattunk (magam e kérdésről írtam kandidátusi disszertációm) (*Forray 1988*). A korábban az általános iskolát sem befejezett fiatal korcsoportok most már nem elégedtek meg a kötelező végzettséggel, hanem – zömmel a kijelölt úton – a szakmunkásképzésbe áramlottak.

Kozma Tamás a folyóirat legutóbbi, 1998-as mérlegében „Expanzió” címen írt bevezető tanulmányt, amelyben szó szerint idézett a nyolcvanas évek elején megjelent könyvéből (*Kozma 1983, 1998*). Megfigyelései, gondolatai ma is aktuálisak, mivel olyan folyamatokat írt le akkor, amelyek alapvető lényegükben spontának, pontosabban öngerjesztők, a trendek – hogyha erőszak nem fordítja őket másfelé – előre mutatják a folyamat alakulását.

Ugyanebből a számból hivatkozom még *Imre Anna és Györgyi Zoltán (1998)* „Középiskolát mindenkinek?” címmel írott tanulmányára is, amelyben a továbbtanulási tendenciáknak a közel fél évtizede már észlelhető alakulását vizsgálták meg.

Mi indokolja hát, hogy ezt a folyamatot újból megvizsgáljuk? Egyrészt nyilvánvalóan az az igény, hogy verifikáljuk korábbi becsléseinket, következtetéseinket. Más-

részt – s ez talán az előbbinél is fontosabb szempont –, hogy most már egy évtized tapasztalatainak birtokában talán árnyaltabb képet kapunk arról, hogyan történt és hogyan történik az a társadalmi folyamat, amelynek sodrában hovatovább már az érettségi is elveszíti a korábban ritkasága folytán megszerzett presztízsét.

A magasabb iskolai fokozatokban való részvétel és a magasabb kvalifikációk megszerzése iránti társadalmi-lakossági igény olyan folyamatot jeleznek, amelyet valószínűleg joggal tarthatunk a kilencvenes évek egyik kiemelkedően fontos és látványos történetének. Összefüggései szerteágazóak, s talán nem túlzás megkockáztatni, hogy új társadalmi minőségek hordozóivá válnak.

Ha az előbbi megállapítás akár csak részben is érvényesnek tekinthető, felvetődik a kérdés, hogyan alakul ez a folyamat „itt és most”, az adott területen élő lakosság szempontjából. A tanulmány elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, milyen módon és milyen mértékben kapcsolódik be az ország szociokulturálisan egymástól akár jelentős mértékben is eltérő térségeinek lakossága ebbe a folyamatba. Az elemzéshez az Oktatáskutató Intézetben kialakított adatbázist használjuk fel, éspedig az 1993/94-es, az 1996/97-es és az 1999/2000-es tan évekről gyűjtött és területileg szerkesztett adatokat. Az adatok szerkesztését, kartográfiai megjelenítését *Híves Tamás* végezte.

Társadalmi-gazdasági helyzet

Mielőtt a középiskolázási tendenciákat vizsgálnánk, érdemes egy pillantást vetni a mellékelt térképre (1. ábra). Az ország kistérségei a tíz változó alapján szerkesztett mutatók alapján öt csoportba kerültek, a dinamikusan fejlődőtől a lemaradóig. A térkép jól érzékelhetően jelenít meg egy északi és keleti országrészt, amelyet stagnálás és lemaradás jellemez; egy nyugati országrészt, amelyet a fejlődő térségek dominálnak, és a kettő közötti felzárkózó-fejlődő területet. E plasztikus képből legfeljebb a nagyvárosi környékek emelkednek ki (a keleti országrészben), és az aprófalvas térségek mutatkoznak kirívóan rossz helyzetűnek (a Dunántúl déli peremén).

Bár az iskolázással kapcsolatos elemzésünk jelenleg nem kistérségi, hanem megyei szinten folytattuk, a térképen megfigyelt összefüggésekre többször fogunk utalni. (A térképeket *Híves Tamás* szerkesztette, és az ő statisztikai és kartográfiai munkáján alapulnak az itt bemutatott összefüggések is.)

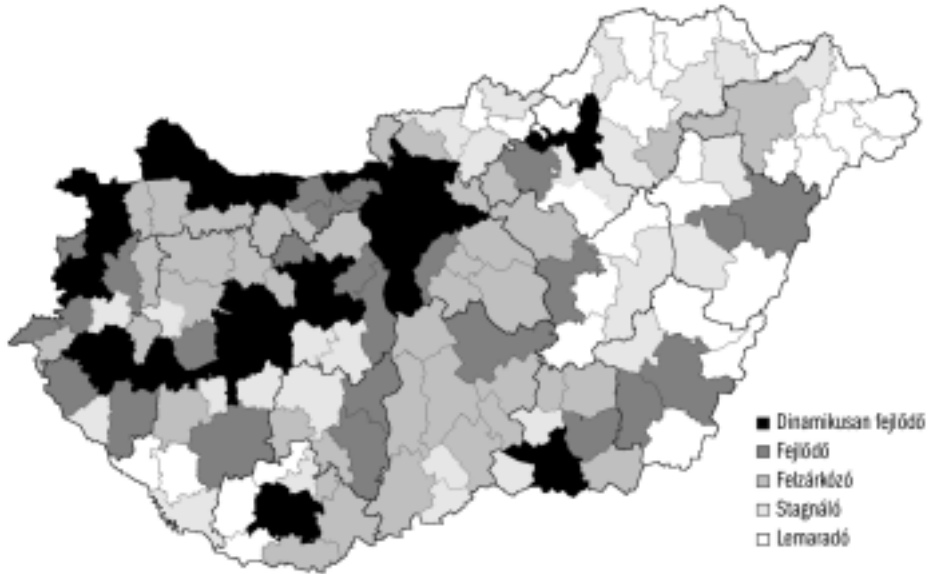
Változások az iskolatípus választásában

A kilencvenes évek elején levonult az a kicsiny demográfiai hullám, amely bővülésre készítette a középfokú iskolák hálózatát a hetvenes évek első felében születettek befogadása érdekében. A rendszerváltással járó politikai, a piacgazdaságra való áttéréssel bekövetkezett gazdasági változások szabadjárá engedték a korábban lefojtott iskolázási igényeket, illetve ösztönözték a továbbtanulást. Az egyes iskolák pedig – mint a korábbi időkben is – nemcsak túlélésben, hanem növekedésben, a változó környezethez való alkalmazkodásban érdekeltek. Az iskolák, még szerkezetük, képzési kínálatuk átalakításával is törekedtek arra (*Liskó Ilona* végzett empirikus kutatást e kérdés-

ről, vö. pl. *Liskó 1996*), hogy jó pozíciókat teremtsenek magunknak a csökkenő létszámú korcsoportok befogadása során.

1. ÁBRA

Az ország kistérségei, fejlettség szerint

A térképet Híves Tamás szerkesztette.

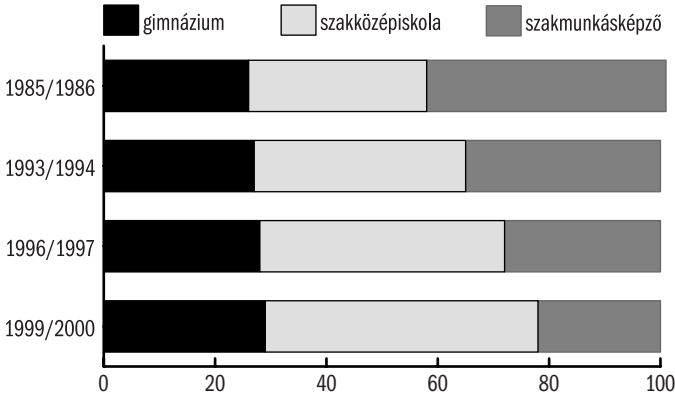
Az országos statisztikákat vizsgálva legfeltűnőbb az, hogy a megfelelő korúak létszáma csökkent ugyan, de a középfokon továbbtanulóké jó ideig stagnált, azután is kisebb mértékben csökkent, mint a demográfiai adatokból következett volna. Ez a jelenség úgy értelmezhető, hogy a kisebb létszámú korcsoportok egyre több tagja egyre hosszabb időt tölt a középfokú oktatásban.

A változás alapját a továbbtanulók átáramlása jelenti a szakmunkásképzésből az érettségig adó iskolatípusokba. Ezt az iskolarendszer szempontjából úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a kilencvenes évek „vesztése” a hagyományos szakmunkásképzés. Ugyanis a középiskolák csak úgy növelhették tanulólétszámukat, ha magukhoz vontatták azokat, akik korábban megelégedtek volna a rövidebb ideig tartó (tulajdonképpen részidős) szakmunkásképzéssel. A 2. ábra adatain nyomom követhető a szakmunkásképzés fokozatos térvesztése az évtized elejétől: 35%-ról 22%-ra csökkent az itt tanulók aránya a középfokú oktatásban részt vevők között.

Az általános képzési célú gimnázium keveset profitált ebből: 27%-ról csak 29%-ra nőtt a gimnáziumi tanulók részesedése a vizsgált időszakban. A szakmai képzésben részt venni szándékozók a szakmunkásképzés helyett elsősorban a szakközépiskolát választották: a középfokú oktatásban tanulóknak az évezred fordulóján majdnem a fele (49%) szakközépiskolába jár.

2. ÁBRA

A középfokú képzésben résztvevők arányának változásai országosan, a vizsgált tanévek szerint

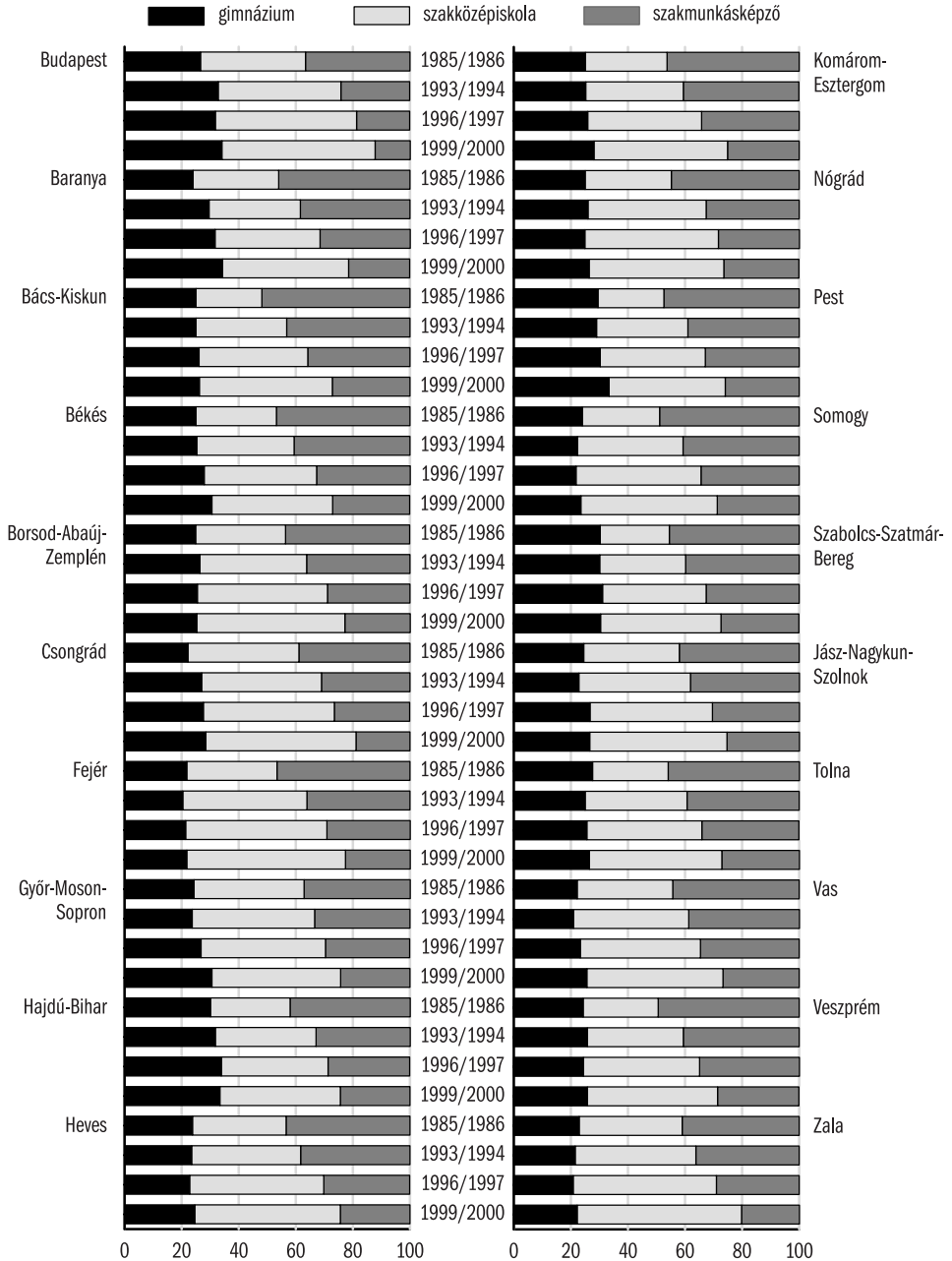
Területileg vizsgálva ezeket az adatokat, érdemes figyelni a tanulók megoszlásának eltéréseire. A gimnáziumban továbbtanulók megyék közötti eltérései az átlaghoz képest csökkenők ugyan, de lényegében ugyanakkorák az időszak elején, mint a végén (15%). A szakközépiskolában továbbtanulók megyék közötti eltéréseinek jelentősége viszont éppúgy növekedett, mint a szakmunkásképzésben résztvevőké: míg az előbbi jelentősen csökkent, az utóbbi ugyanígy növekedett. Azaz nőttek a területi különbségek abból a szempontból, hogy az egyes térségek inkább szakközépiskolai vagy inkább szakmunkásképzési továbbtanulást nyújtanak fiataljaiknak, miközben a gimnáziumi továbbtanulási részvételben sokkal kisebbek a területi eltérések.

Ugyanezt mutatják az iskolatípusonkénti továbbtanulási arányok legkisebb és legnagyobb értékei közötti eltérések is. Különösen kirívó az évtized végén a szakmunkásképzésben részt vevők arányában mutatkozó megyék közötti eltérés: a legmagasabb arány jóval több mint kétszer múlja fölül legalacsonyabbat.

Az 1993-as tanévet bázisnak tekintve az alábbi összefüggéseket hangsúlyozzuk. A gimnáziumban tanulók száma országosan kis mértékben növekedett, de ez a növekedés úgy következett be, hogy a fővárosban mindkét további évben csökkent a gimnazisták száma. Ezt úgy értelmezzük, hogy az évtized elején Budapesten a gimnázium már olyan telítettségi állapotot ért el, hogy nem volt „elfojtott igény”, nem volt olyan nagyobb létszámú társadalmi csoport, amely gyermekeit végre gimnáziumba akarta volna küldeni. Figyelemre méltó, hogy a szakközépiskolások számának növekedése is elmarad az országos átlagtól. A szakmunkásképzésbe járók száma az évtized végére viszont megfelelőddött, s a csökkenés üteme alapján úgy véljük, lassan itt is eléri a főváros az adott iskolaszervezet mellett a telítettségi állapotot. Ezt a telítettséget úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a nem kötelező iskolafokozaton is – akár csak az általános iskola szintjén – a megfelelő korúak létszáma határozza meg a beiskolázhatóak számát. Hasonló folyamatot az ország más térségeiben nem találunk.

3. ÁBRA

A középfokú képzésben résztvevők arányának változásai megyénként, a vizsgált tanévek szerint

Jellemzőnek látunk három további fejlődési utat.

a) Az egyiket a középiskolázás friss expanziója karakterizálja abban az értelemben, hogy mindkét középiskolai típusba járó diákok száma folyamatosan növekszik, jeleként a korábbi években, évtizedekben nem mutatkozó vagy nem realizált iskolázási igényeknek. Ezt támasztja alá, hogy e típusban a szakmunkástanulók létszáma sem csökkent az átlagost sokkal meghaladó mértékben. Legjellemzőbb példája ennek két alföldi megye – Békés és Jász-Nagykun-Szolnok –, valamint Baranya megye, de némileg hasonló folyamatot regisztrálhatunk Fejér megyében is.

b) További jellegzetes mintázatot alkotnak azok a megyék, ahol csak az egyik középiskolatípus terjedése robbanásszerű a szakmunkásképzés rovására, azaz az expanzió határozottan az egyik iskolatípust emeli ki. Borsod-Abaúj-Zemplén megye kínálja erre az egyik példát, ahol a szakközépiskola; Győr-Moson-Sopron megye a másikat, ahol a gimnázium kiterjedése a látványosabb. Mindkét megye esetében a korábbi továbbtanulási és iskolai szerkezetek korrekciójára kell gondolnunk. A két térség gazdasági-társadalmi fejlettsége közötti különbség nyomán azt is feltételezzük, hogy a Nyugat-Dunántúlon a felsőfokú tanulás iránti növekvő igények vannak a gimnáziumi továbbtanulás gyakorisága mögött, míg az észak-magyarországi térség esetében a szakképzés magasabb szintje felé irányulnak az igények.

c) Harmadjára azt a területi csoportot figyelhetjük meg, ahol nem történt jelentős változás. Hajdú-Bihar és (kevésbé pregnánsan) Szabolcs-Szatmár-Bereg, valamint Vas megyéket sorolhatjuk ide. Különösen a két alföldi, kisebb mértékben a dunántúli megyére is jellemző a szakmunkástanulók magas száma és hányada, a szakközépiskolai képzésnek az átlag alatti növekedése. A Vas megyei képzési szerkezet stagnálását a kedvező gazdasági helyzet ellensúlyozza, ami nem lakosságának (iskolai) műveltségére, hanem kedvező földrajzi helyzetére vezethető vissza. A két alföldi megye esetében a képzési kínálat és az iskolahálózat korszerűsítésének elmaradását nem kompenzálják egyéb előnyök.

Nézetem szerint hosszabb távon még a jó földrajzi fekvés sem lesz elegendő a képzés és a képzési kínálat hiányosságainak pótlására, s ebbe az irányban kellene elmozdulnia a két észak-alföldi megyének is. Az egyes térségek és nagyobb országrészek gazdasági stagnálása, lemaradása/leszakadása (lásd 1. ábra) közvetlenül nyilván nem orvosolható a fiatalok jobb, korszerűbb képzésével, nagyobb távban azonban aligha számíthatunk fejlődésre, felzárkózásra e nélkül.

A gimnázium

A gimnáziumi továbbtanulásnak köztudottan két fő funkciója van: felkészít a felsőfokú tanulmányokra, vagy érettségit ad a továbbtanulni nem szándékozóknak illetve azoknak, akik jobb híján választanak helyi, nem szakképzést adó iskolát. E két funkció természetesen nem különül el szervezetenként, ám az adott intézményt választók tudják – még ha nem is tanulmányoznak statisztikákat és rangsorokat –, nagyjából milyen eséllyel fognak továbbtanulni az érettségi után, ha itt vagy ott jelentkeznek. (Nem is szólva az „elit” gimnáziumoknak megadott felvételiztetési jogról.) Másként fogalmazva a gimnázium gyakori választásában a családoknak vagy olyan magabiztos

döntése fejeződik ki, hogy gyermekeik később még magasabb képzettséget szereznek, vagy pedig az, hogy a gyermekek (különösen a lányok) jobb társadalmi pozícióinak eléréshez szükséges az érettségi. A gimnáziumban továbbtanulók területi arányainak eltéréseiben feltételezésünk szerint az iskolatípusnak e két funkciója is megjelenik.

A 3. ábra megyénként mutatja be az arányváltozásokat. Ha ezek mentén csoportosítunk, az egyike azok a megyék sorolhatók, ahol a gimnáziumi továbbtanulás kiugróan magas részesedése az évtized során (de már korábban is) jellemző volt: ide tartozik Budapest, valamint a kelet-magyarországi térség megyéi. Az évtized végére további kelet-magyarországi térségek (Békés, Pest) csatlakoztak hozzájuk, illetve (ha a magas részesedésűeket is itt vesszük számba) Csongrád, Jász-Nagykun-Szolnok, Bács-Kiskun megyék. Visszaulva a területi fejlettség összefoglaló térképére egyrészt olyan térségekre látjuk jellemzőnek a gimnáziumban tanulók hagyományosan magas és növekvő arányát, amelyeken a gazdaság és társadalom stagnálása vagy éppen lemaradása-leszakadása készíthet a gimnázium, mint „nem-szakképzés” választására. A másik csoportot azok a térségek képezik, ahol a gimnáziumban tanulók részesedése dinamikusan nőtt, vagy az évtized során magas szinten maradt, ugyanakkor a térség szociokulturális szempontból is a dinamikusan fejlődő területek közé sorolható (a fővároson kívül Győr-Moson-Sopron egyértelműen ide tartozik). Úgy véljük, ezekben a térségekben jellemzőek azok a lakossági magatartások, amelyek a gimnáziumi érettségit közbülső állomásnak tekintik magasabb kvalifikációk elnyeréséhez.

A skála másik végpontján is olyan térségeket találunk, amelyek általános fejlettségük szerint a stagnáló-lemaradó, vagy pedig éppen a dinamikus térségek közé tartoznak. Itt is kétféle folyamatot tételezünk fel. Kissé túllépve jelen tanulmány értelmezési keretét a helyi (megyei) oktatáspolitikai hagyományokra (Zala, Vas és Fejér megyékben), illetve a megszakadt fejlődési hagyományokra hivatkozunk (Borsod-Abaúj-Zemplén megye). Olyan térségekre látjuk jellemzőnek a gimnáziumi tanulók alacsony vagy extrém alacsony részesedését, amelyek iskolahálózata hagyományosan nem ezt a képzési utat preferálta. Azaz az érdeklődők viszonylagos tömegeit nem az általános kvalifikációt nyújtó érettségi felé irányította (másképpen fogalmazva nem épített ki gimnáziumi hálózatot), vagy szakmunkásképzésben vettek részt korábban lakói. Az utóbbi típusba sorolható az a terület, amelyek a kilencvenes években a gimnázium gyorsabb növekedésével tűntek ki (Komárom-Esztergom mellett Tolna és Vas megye).

A szakközépiskola

Amikor a szakközépiskolában tanulók területi arányait vizsgáljuk, szem előtt kell tartanunk az előbbi megoszlásokat, és azt is, hogy az egyes térségek (megyék) hagyományos oktatáspolitikája, képzési kínálata milyen csatornákat részesített előnyben az iskolázási igények kielégítése érdekében. Azaz tartósnak látszik az a jellegzetesség, amelyre már a nyolcvanas évek elején végzett kutatásainkban is felhívtuk a figyelmet (*Forray & Kozma 1992*), azaz hogy az ország, gazdaságilag kevésbé dinamikus keleti térségeiben az országos átlagokhoz viszonyítva is a gimnázium dominanciája jellemző, míg a nyugati országrészekben elsősorban a szakközépiskoláé. Rámutattunk, hogy

a nagy erővel fejlesztett borsodi térség iskolahálózatában és a továbbtanulási szerkezetben az érettségit adó képzések zömmel szakmunkásiskolákban szerveződnek, s tartósítják a térség aluliskolázottságát.

Így válik érthetővé, hogy a szakközépiskolai részvétel aránya alapján miért listavezetők (Budapesten kívül) azok a megyék, amelyek a gimnáziumba járók arányában nem tűntek ki, jóllehet társadalmi-gazdasági helyzetük és kilátásaik alapján területük egésze vagy nagyobb része a fejlődő vagy éppen dinamikusan fejlődő országrészek közé sorolható (Zala, Fejér, Vas, Győr-Moson-Sopron stb.). Ugyanakkor az alföldi térség (Hajdú-Bihar, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék) szakközépiskolai hálózatának szintje és fejlődése elmarad az átlagtól.

Kissé elébe vágva a képzési struktúrák területi jellemzésének, már itt felhívjuk a figyelmet egy olyan folyamatra, amely nézetünk szerint jelentőségénél kisebb érdeklődést váltott ki az elemzők körében. Az 1999/2000. tanévben a szakközépiskolai tanulóknak közel 10%-a a szakmunkások szakközépiskolájában tanult (20 250 tanuló).

Ez a szám és arány három okból is igen jelentős.

- Egyrészt itt csak kétéves a képzés, azaz fele a rendes szakközépiskolának, az egy évfolyamhoz viszonyított arányát, illetve a potenciális érettségizők évfolyamonkénti számát az intenzív képzésben résztvevők a 10%-nál nagyobb mértékben növelik.

- Másrészt azt is jelzi, hogy a hagyományos szakmunkásképzésben részt vevő (többségében fiatal) korcsoportok jó része már az érettségi megszerzésére is törekszik (a szakmunkásképzésben résztvevőkhöz viszonyítva arányuk a 20%-ot is meghaladja). Mivel az elemzésben nem idősoros elemzést készítünk, hanem a területi eltéréseket vizsgáljuk, talán figyelmen kívül hagyhatjuk azt a szempontot, hogy az egyes évfolyamok, illetve végzősök számához viszonyítva mekkora arányokról van szó.

- Harmadrészt e képzés kiterjedése még a diákok iskolatípusonkénti megoszlásának változásánál is élesebben jelzi a magasabb iskolázottságra irányuló igények – és persze a lehetőségek – növekedését: 1993-ban még csak 1533 diákja, 1996-ban már 16 ezer, 1999-ben pedig már 20 ezer diákja volt ennek az iskolatípusnak.

Területileg az jellemző, hogy 1993-ban – értelemszerűen – a fővárosban volt a legmagasabb az így érettségizők száma. Azért felel ez meg a várakozásoknak, mert olyan innovációról van szó, amely első lépésben a legmagasabban iskolázott terület eddig viszonylag lemaradó csoportját érinti, tovább növelve az itt élő fiatalok iskolázottsági szintjét. Pest megye a főváros közelsége folytán kerülhetett az úttörők közé. Borsod-Abaúj-Zemplén megye is az elsők között van ebben a tekintetben: ezt valószínűleg a szakmunkásképzés kiterjedtsége és a középiskola viszonylagos alulfejlettsége indokolja. Fejér és Komárom-Esztergom megyét – amelyeket szintén a szakmunkásképzés dominanciája jellemzett – gazdaságuk dinamikus fejlődése is olyan kihívás elé állította, hogy törekednie kellett fiatal lakossága iskolázottsági szintjének emelésére. Az évtized közepére bekövetkezett robbanásszerű fejlődésben újra a központi régióé és közvetlen környékéé a vezető szerep, Budapestet Pest és Fejér, Komárom-Esztergom megyék követik: a négy térségben összesen mintegy 6300-an vettek részt ebben a képzésben. A skála másik végpontját viszont a néhány százas létszámok jel-

lemzik, különösen az észak-alföldi megyéket: Hajdú-Biharban 140, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében 290 diák tanult a szakmunkások szakközépiskolájában. Az évtized végére országosan is csökkent a növekedés üteme, s ezt a fejlődést területi szempontból az jellemzi, hogy a korábbi „éllovasok” lényegében nem bővítették létszámaikat, ám a legtöbb, eddig elmaradó területen dinamikusan nőtt az érettségire felkészülő szakmunkások száma. A kivételt ismét csak a két keleti megye jelenti, miközben az Alföld és Észak-Magyarország stagnáló vagy lemaradó többi térségében jelentős számú végzett szakmunkás igyekezett érettségét szerezni. Az alföldi megyéken kívül két nyugat-magyarországi megyében alacsony – egyébként az évtized folyamán állandóan – a létszám. Ezt azonban az itt kiemelt szempont alapján nem tudjuk értelmezni.

A szakmunkásképzés

A szakmunkásképzés visszaszorulása az ország valamennyi térségét érintő folyamat, az ország 20 területi egységéből egyetlen sincsen, ahol ne következett volna be függetlenül az 1993-as (a korábbi időszakokhoz viszonyítva már alacsony) arányok viszonylag gyors további csökkenése. A területi különbségek inkább akkor mutatkoznak jelentősnek, ha Budapestet is egynek tekintjük a megyék sorában: a szakmunkás-tanulók legalacsonyabb (budapesti) és legmagasabb (Bács-Kiskun megyei) aránya között 1993-ban és 1996-ban kétszeres a különbség, 1999-ben csaknem két és félszeres. Budapestet figyelmen kívül hagyva a 9%-os különbség csak 10%-osra nőtt az időszakban (Csongrád és Bács-Kiskun, illetve Csongrád és Somogy megye között).

A különbségek ellenére kevés olyan térség van az országban, ahol a radikális változások a megyék e szempontból kialakuló sorrendjét megváltoztatták volna. Azaz ott, ahol a kilencvenes évek elején legszűkebb volt a szakmunkásképzés, az évtized végén is legkisebb kiterjedésű maradt. Ez jellemző Budapestre, Csongrád megyére az egyik, Bács-Kiskun, Somogy, Veszprém megyére a másik végponton. Csak a más vonatkozásban már említett szórásvizsgálat alapján képzett csoportok tagjainál vannak különbségek. Ezek közül kiemeljük Békés és Jász-Nagykun-Szolnok megyét, amelyekre az átlagosnál inkább jellemző volt a hagyományos szakmunkásképzés beszűkülése.

A szakképzési szerkezet területi változása

A szakképzési irányok vizsgálatát megnehezíti, hogy az évtizedben több olyan változás történt, amely érintette ezt a szférát. Itt csupán azt emeljük ki, hogy az Országos Szakképzési Jegyzék követelményeinek általánossá válása nyomán a korábbi és az új nomenklátúra szerint oktatott szakmákat egymással meg kellett feleltetnünk. Ez éppúgy vonatkozott a szakmunkásképzésen belül, mint a szakközépiskolában oktatott szakmákra. (A megfeleltetést szakértői közreműködéssel végeztük, a kritériumok részletezése azonban meghaladná e tanulmány kereteit.)

Az 1999/2000-es tanévben mind a szakközépiskolai, mind a szakmunkásképzésben a tanulmányok első két évét az orientációs szakasz képezi, ezért ebben a tanévben a szakközépiskolai tanulók majdnem egyharmada (91 ezer az összesen 242 ezerből), a szakmunkás-tanulóknak pedig a fele (55 ezer a 110 ezerből) nem sorolható be szak-

irány szerint. Ennek következtében a legutóbbi vizsgált tanév szakmai szerkezetének alakulása csak korlátozottan vehető össze a korábbi évekkal.

Először azt vizsgáljuk meg, hogyan változott a szakképzési szerkezet azokban a szakirányokban, amelyek 1993-tól a legnagyobb arányokat képviselték a tanulók száma alapján. Ezeket fogjuk aztán területi elrendezésük alapján szemügyre venni.

A szakközépiskolai szinten szervezett képzések közül legjelentősebb tanulói létszámot az alábbi szakirányokban találunk:

1. TÁBLA

A tanulók aránya a legnépesebb szakterületeken (százalékban)

	Szakközépiskola			Szakmunkásképzés		
	1993	1996	1999	1993	1996	1999
Egészségügy	8,6	7,2	3,2	0,0	0,0	0,0
Gépészet	19,3	14,2	5,8	25,8	21,0	19,4
Elektrotechnika, elektronika	10,3	8,3	3,9	5,9	5,2	6,2
Informatika	2,1	4,8	5,2	0,0	0,0	0,5
Építőipar	3,1	2,5	1,1	12,0	11,4	12,8
Könnyűipar	4,3	3,6	1,9	13,7	11,6	8,8
Közgazdaság	11,5	12,1	7,5	0,0	0,0	0,0
Kereskedelem, marketing, adm.	9,8	10,5	7,0	9,3	7,9	11,6
Biztonság, vegyes és szolg.ip.	0,0	0,0	1,3	6,9	8,2	8,5
Szakmunkások szakközépisk.	0,5	7,3	8,4	0,0	0,0	0,0
Pályorientáció	0,0	0,7	38,1	0,0	0,0	49,7

A legnépesebb szakképzések áttekintése alapján azt az általános következtetést lehet levonni, hogy a hagyományos, ipari termeléshez kötődő képzés volumene a szakközépiskolában nagy mértékben csökkent, de a szakmunkásképzésben megtartotta pozícióit. Növekedett, illetve viszonylag magas maradt a közgazdasági és kereskedelmi képzésben részt vevők aránya az érettségis adó képzésben, s új elemként jelent meg az informatikai szakirány. A szakmunkásképzésben a gépészeti és építőipari képzés nagyságrendileg azonos maradt, növekedett a kereskedelmi képzés és erősödött a biztonsággal és egyes szolgáltatással kapcsolatos képzés terjedelme.

Összefoglalva azt emeljük ki, hogy az érettségis adó iskolákban a nem termeléshez kötődő egyes képzési irányok kaptak nagyobb teret, csak az – amúgy jelentősen visszaszoruló – szakmunkásképzésben maradtak viszonylag terjedelmesek a hagyományos ipari ágazatokhoz kapcsolódó képzések. Azaz a szakképzés szerkezetében bekövetkezett változások elsősorban az érettségis adó képzés expandálódásának következménye, ugyanakkor a szakmunkásképzés szerkezete – a drámaian csökkenő részvételi arányok mellett – alapvetően nem változott.

Végeredményben a középfokú szakképzés szerkezetében dominánssá váltak az emberközi kapcsolatokat és a modernebb ismereteket kívánó, elméletigényesebb irányok. Ez a fejlődés – ha következtetésünk helytálló – minden bizonnyal alapja lehet

az érettségi megszerzése iránti igények növekedésének és a további felsőoktatási expanzióknak.

Bár a tendencia pozitív vonását emeltük ki, nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a gazdasági háttér bizonytalansága is okozhatja a korábban népszerű szakirányok vonzerejének csökkenését. Ugyanis a kérdés minden helyzetben felvetődhet, amikor egyes képzési irányokba való beiskolázásról, vagy azoknak fenntartásáról/megtelepítéséről van szó: a gazdaság mely területén fogja tudását kamatoztatni az egyén, milyen területhez alkalmazkodjék egy-egy térség szakképzése. Ha csökken a termelés, és nincsen a térségben húzó gazdasági ág, akkor sürgős megoldást kínálhat a kiterjedő elméleti képzés, az elnyújtott pályaorientáció, egyáltalán a fiatalok minél hosszabb ideig tartó „parkoltatása” az iskolarendszer keretei között. A folyamatot tehát nem lehet egyértelműen kedvezőnek ítélni és láttatni.

Ha most területileg vesszük szemügyre ezeket a szakirányokat, akkor ambivalenciánk megerősödhet.

Észak-Alföld

A régió az 1. ábra tanúsága szerint stagnáló és lemaradó-leszakadó térségeket tömörít – fejlődő, különösen dinamikusan fejlődő nem található közöttük. Korábban jeleztük, hogy a régióhoz tartozó megyék középfokú oktatásában nagy arányú a gimnázium részesedése, kisebb mértékű a szakközépiskola.

A fent kiemelt szakközépiskolai irányok közül 1993-ban a *gépészet* volt az egyetlen, amelyben a tanulók részesedése jelentősen felülmúlta az országos átlagot (24–27%), minden más területen jelentős volt az elmaradás. 1996-ban a helyzet annyiban változott, hogy Hajdú-Biharban és Jász-Nagykun-Szolnokban az elektrotechnikai szakirányok kis mértékben meghaladták az országos átlagokat. Az évtized végén még mindig a gépészeti szakirányokban folytatott képzés maradt a legnagyobb súlyú, ám az országosat kissé meghaladó mértékben növekedett az elektrotechnikai és az informatikai képzés volumene.

A szakmunkásképzést 1993-ban az jellemezte, hogy az országos átlaghoz hasonlóan magas a gépipari, építőipari, de jelentősen magasabb a könnyűipari képzés, minden további szakirányban az országosnál valamivel kisebb arányban képeztek. Ez a tendencia az évtized végére annyiban változott, hogy az országosnál jelentősen magasabb a gépészeti és a könnyűipari képzésben részt vevők aránya. Valószínűleg a gazdasági szerkezet gyengeségére és torzulásaira utal, hogy miközben a mezőgazdasági szakképzés meghaladja az országosat, az élelmiszeripari jelentősen elmarad tőle.

Észak-Kelet Magyarország

A régióra szintén a lemaradó és stagnáló térségek túlsúlya jellemző, itt azonban egyetlen dinamikus kistérség mellett néhány fejlődőt is találunk. A középfokú szakképzés szerkezetét – a hagyományosan mezőgazdasági jellegű Észak-Alfölddel szemben – 1993-ban még nem jellemezte a gépészet dominanciája, az elektronikai képzés Borsodban jelentősen meghaladta az országos átlagot, de a régió többi megyéjében ugyancsak jelentősen elmarad. Mindkét további vizsgált évben – ebben a tekintetben az előbbi

térségre hasonlít – a gépészeti képzésben résztvevők aránya már magasabb az átlagosnál, más képzések egy-egy megyei kivétellel követik az országos arányokat, illetve a térség nagy részének képzése elmarad azoktól, különösen feltűnő Heves és Nógrád hátránya az elektrotechnikai, az informatikai, a közgazdasági képzésben, de Borsod megye is éppen csak eléri ezeket az átlagokat ezekben a szakirányokban.

Az országos arányokhoz viszonyítva a szakmunkásképzésben is hasonló arányokat találunk. Jellemző a gépészeti képzések növekvő súlya a három vizsgált évben, az országos átlag fölé emelkedik az építőipari, sőt a könnyűipari képzésben résztvevők aránya is. Heves megyében az évtized végén a kereskedelem és a vendéglátásban képzettek aránya, Nógrádban pedig a biztonsági és szolgáltatóipari képzés aránya emelkedik ki.

Dél-Alföld

A régiót a felzárkózó gazdaságú térségek sűrűsödése jellemzi, és ebben a tekintetben éles határvonal húzódik a rosszabb helyzetű keleti régiók és e között. Nézzük, hogyan jelenik meg ez a régió szakképzési szerkezetében!

Az előbb bemutatott két régióban a gépészeti képzés emelkedik ki. Itt ez a szakirány már 1993-ban is csak Békés megyében haladja meg az országos átlagot, de 1999-re ott is az átlagos érték alá csökken. Az elektronikai Csongrádban egy kiemelkedően magas szintről csökken az átlag közelébe, míg az informatikai szakirány is csak Békés megyében fejlődik az átlag szintjére. Bács-Kiskunban a közgazdasági és a kereskedelmi képzés emelkedik ki, egyéb jellegzetes profilt nem találunk a térségben.

A szakmunkásképzés szerkezete a vizsgált szakirányokban az országos átlagokhoz közelít. Azt mondhatnánk, hogy a régió szakképzési szerkezete visszatükrözi az országét – kis iróniával úgy is fogalmazhatunk: egy felzárkózó ország szakképzési szintjeit és szakirányait látjuk viszont a Dél-Alföldön.

Központi régió

A Budapest és Pest megye alkotta régió – a főváros és az agglomeráció dinamikus fejlődő területével – szakképzési szerkezetét tekintve is eltér mindhárom keleti térségtől.

A szakközépiskolai szakirányok közül az országos átlagot jelentősebben az elektrotechnikai, az informatikai, valamint a kereskedelmi képzés haladja meg, más szakirányban inkább elmarad attól. Ezek a szakirányok Pest megyében sokkal kevésbé jelentősek, ám más vonatkozásban a megye szakképzése inkább a fővárosihoz hasonlít, mint az eddig bemutatott régiókéra.

Szakmunkásképzési szerkezete viszont nem tér el ilyen mértékben más régiókéétől – ám gondoljunk vissza arra, hogy a térség szakmunkásképzése a korábban is alacsony szintről még vissza is fejlődött. A megmaradt szakmunkásképzésben különösen feltűnő, hogy az évtized elején a gépészeti képzés csaknem az országos átlagot érte el Budapesten, míg Pest megyében egyike volt az ország legmagasabb arányának. A kereskedelem és vendéglátás a fővárosban már az évtized elején is a legnagyobb súlyú képzések közé tartozott, s jelentőségük 1999-re tovább növekedett. Az építőipari

szakmunkásképzés – szemben a könnyűiparival – az egész évtizedben az országos átlagot közelítette meg.

Közép-Dunántúl

A Dunántúl középső részében egyaránt találunk dinamikusan fejlődő és fejlődő térségeket, de néhány stagnálót is. Mint a fentiekben már láttuk, a régióhoz tartozó megyék középfokú iskolái és továbbtanulóinak megoszlása egyaránt viseli a viszonylagos elmaradottság és a fejlődés jeleit.

A kiemelt szakközépiskolai szakirányok megoszlása is ezt a többféleséget mutatja. Az átlagnál magasabb volt és maradt a gépészeti szakirány, amelyet 1993-ban még csak a Komárom-Esztergom megyében, 1999-ben már Fejér megyében is kiugró súlyú elektronikai képzés egészít ki. Feltűnő, hogy Fejér megyében az évtized végén az országos átlagot jelentősen meghaladó mértékben folyt informatikai képzés.

A szakmunkásképzésben a gépészeti képzés az átlag közeli arányú az évtized végén, bár Komárom-Esztergom megyében még jelentősen meghaladja az országos átlagot. Építőipari képzése is változatlanul kiterjedt, sőt a könnyűipari területen folyó képzés is, az egyetlen, Fejér megyei kivételével. Más területeken az országos átlaghoz közeli arányok és tendenciák jellemzik a régiót.

Nyugat-Dunántúl

Az ország legnagyobb összefüggő régiója, amelyet dinamikusan fejlődő és fejlődő térségek alkotnak, s tesznek együttesen – Budapest és térsége után – a legfejlettebb országrészé. Persze ez a régió sem egynemű, hiszen dél-nyugati területein – Vas és Zala megyében – rosszabb helyzetű térségek sorjáznak.

Várakozásunkkal szemben a szakközépiskolai szakmai szerkezet csak kis mértékben tér el az országos arányoktól, s az eltérés is inkább olyan irányú, amelyet más régiók esetében a negatívan minősítettünk. Azaz a gépészet aránya meghaladja, az elektrotechnikai és az informatikai szakirány pedig nem éri el az átlagos méreteket. Ugyanígy kevésbé kiterjedt a kereskedelmi képzés is. Csak a vendéglátási-idegenforgalmi képzés aránya haladja meg Győr-Moson-Sopron megyében csekély mértékben, Zala megyében jelentősen az átlagokat. A szakképzési szerkezetben nem volt nagyobb mértékű elmozdulás az évtized eleje óta.

Ezzel szemben a szakmunkásképzés szakirányainak szerkezete eltér az országos képtől, és pedig feltevésünket legalább részben megerősítve. A gépészeti képzés aránya az országosnál kisebb és az időszak végére nagy mértékben tovább csökkent. Az építőipari képzés részesedése nagyobb és – Zala megye kivételével – növekedett is, itt a kereskedelmi és a vendéglátásra irányuló szakképzésben történt jelentősebb fejlődés.

Dél-Dunántúl

Szemben a Dunántúlról alkotott sztereotípiákkal, az országnak ez a régiója jelentősen elmarad a Dunántúl többi részétől: egyedül itt találunk lemaradó kistérségeket, több stagnáló és kevés fejlődő területe van. Tolna inkább fejlődő, Somogy és Baranya

nagy része stagnáló és lemaradó, egyedül Pécs városa az a térségben, amely az indikátorok szerint dinamikusan fejlődött.

Szakközépiskolájában 1993-ban magas arányt képviselt az egészségügyi és – Baranya kivételével – a közgazdasági képzés. Az átlagot alig haladta meg a gépészeti képzés, Baranya megyében viszont jelentős arányt képviselt az elektrotechnikai képzés. 1999-re a helyzet annyiban változott, hogy az átlagos szint alá csökkent a gépészeti, sőt az elektrotechnikai képzés is, s elmaradt az átlagtól az informatikai képzés. Csak a közgazdasági képzés őrizte meg szerepét.

A szakmunkásképzés talán meglepő módon jobb helyzetre és változásokra utal. A gépészeti képzés 1993-ban még az átlag körüli arányú volt, 1999-ben már elmaradt az átlagtól. Fordítva történt az építőipar esetében, amely alacsony arányról emelkedett az országos átlag fölé. Figyelemre méltó még, hogy a kereskedelem területén oktató szakmai képzésben résztvevők aránya mindhárom megyében meghaladja az országos átlagot. Somogy megyében pedig a vendéglátásban képzettek aránya legmagasabb az országban. Ez a – nyilván a somogyi Balaton-parttal magyarázható – kevés példák egyike a szakképzés rövid időn belül történt adaptivitására (1993-ban még a szakképzés 10%-a, 1999-ben már 20%-a történt a vendéglátásban).

Összefoglalás

Az elmúlt évtized iskolázási adatainak áttekintésével azt a célt tűztük ki, hogy megvizsgáljuk a középiskolai expanzió területi elemeit, a középiskolázás terjedésének térségi sajátosságait.

Az évtized egyik legsodróbb jelenségét, a középiskolai expanzió létezését aligha kell bizonygatni, ismerjük alapvető irányát is: a szakmunkásképzésből az érettségit adó középiskolába. Annál kevesebbet tudunk e folyamat feltételeiről, belső viszonyairól, térbeliségéről. A jelen tanulmány megközelítően sem térhetett ki minden fontosabb kérdésre, ám néhány főbb következtetést érdemes kiemelni.

Azt gondolom, hogy az expanzió lefolyása eddigi szakaszának három típusa volt. Az egyik olyan helyzetben történik, amikor a megfelelő korúak közel teljes körűen már korábban középfokon folytatták tanulmányaikat. Itt a szakmunkásképzésben részt vevők számának radikális csökkenése történt és pedig elsősorban oly módon, hogy a szakközépiskolát hódították meg a korábbi potenciális szakmunkástanulók, ennek következtében a szakközépiskolások aránya jelentősen megnőtt, de a gimnazistáké stagnált. Ennek a típusnak legtisztább modellje Budapest, de hasonló jellegű expanzió mutatkozott például Győr-Moson-Sopron megyében is, ahol viszont – nem utolsósorban a korábbi oktatáspolitikai hagyományok miatt – a jelen szakaszban gimnáziumba (is) gyűrűzött át az expanzió.

A másik az a területi-társadalmi típus, ahol még vannak jelentős „tartalékai” a középfokú továbbtanulásnak. A szakmunkásképzés e területeken nem csökkent az előbbihez hasonló ütemben, viszont rendkívül dinamikusan nőtt mindkét érettségit adó középiskola tanulóinak száma (ilyen például Jász-Nagykun-Szolnok megye).

A harmadik típust azon területek alkotják, ahol valójában még el sem kezdődött az expandálódó szakasz, amelyet a viszonylag lassú terjeszkedés jellemez. Ilyen terület például Szabolcs-Szatmár-Bereg, esetleg Baranya megye.

A középiskolai expanszió másik dimenzióját jelenthetné a szakképzési szerkezet átalakulása: a lokális vagy térségi gazdasági viszonyokhoz jobban alkalmazkodó, egyáltalán rugalmas képzési formák terjedése.

A szakközépiskolai és szakmunkásképzési szakmastruktúrákat a bennük részt vevő tanulók száma alapján elemezve mutattuk be az ország régióit, megyéit és kistérségeit. A kistérségek több indikátor alapján kialakított gazdasági és társadalmi fejlettségi modelljeit, illetve típusait alapul véve vizsgáltuk a képzési irányoknak az országos átlagokhoz mért viszonylagos súlyát.

Bár igyekeztünk több szempontból mérlegelni, mégis azt kellett megállapítanunk minden egyes régió szakmastruktúrájának elemzése alapján, hogy *alig van kimutatható eltérés az igen különböző adottságú régiók között*. Ebből – ha elfogadhatók vizsgálatunk eredményei – az egyik levonható következtetés az, hogy a szakképzés rendszerének mindmáig nem sikerült kialakítania olyan magatartást, hogy alkalmazkodni tudjon a változó gazdasági környezetekhez. A másik lehetséges következtetés pedig az lehet, hogy amíg nem látszanak vagy nem léteznek a lokális vagy regionális gazdasági szerkezet szükségletei, addig nem lehet „adaptív viselkedést” várni a gazdaság és a társadalom egyetlen szereplőjétől, így a szakképzéstől sem.

FORRAY R. KATALIN

IRODALOM

- ERDÉSZ TIBORNÉ & TÍMÁR JÁNOS (1967) *A családi környezet szerepe a fiatalok továbbtanulásában, pályaválasztásában és az oktatás tervezésében*. Akadémiai, Budapest.
- FORRAY R. KATALIN (1988) *Társadalmunk és középiskolája*. Akadémiai, Budapest.
- FORRAY R. KATALIN & KOZMA TAMÁS (1992) *Társadalmi tér és oktatási rendszer*. Akadémiai, Budapest.
- IMRE ANNA & GYÖRGYI ZOLTÁN (1998) Középiscola mindenkinek? *Educatio*, 1.
- KOZMA TAMÁS (1983) *Az oktatás fejlesztése: esélyek és korlátok*. Kossuth, Budapest.
- KOZMA TAMÁS (1998) Expanszió. *Educatio*, 1.
- LISKÓ ILONA (1996) A szervezetzváltás első hulláma. *Educatio*, 2.
- NAGY JÓZSEF (1972) *A középfokú képzési rendszer fejlődési tendenciái és távlati tervezése*. Kossuth, Budapest.